

KUR'ÂN'A GÖRE CEHENNEM'DE KALMANIN SEMANTİK TAHLİLİ

Ahmet ÇELİK (*)

ÖZET

Kur'ân, cehennemın ebediliğini ve sonsuzluğunu belirtmek için genelde "hulûd" kavramının yanında "lübs", "müks", "mesvâ" ve "hukb" kelimelerini ve üç ayette de "hulûd" lafzını, "ebeden" ifâdesiyle pekiştirerek kullanmıştır.

Bazı araştırmacılar özellikle yukarıda verilen "lübs", "müks", "mesvâ" ve "hukb" kavramlarını delil göstererek cehennemın bir gün son bulacağını söylemişlerdir.

Bu araştırmada cehennemde kalış süreciyle ilgili kavramlar Kur'ân bütünlüğü göz önüne alınarak tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hulûd (sonsuzluk), Müks (ikâmet etme, bekleme), Lubs(durma, kalma), Mesvâ (mesken, ev)

Semantic Analysis of Staying in Hell According to The Koran

ABSTRACT

In order to express the eternity and endlessness of the hell, the Koran uses in general the concept "hulûd", and additionally the words "lübs", "müks", "mesvâ", and "hukb". And in three verses, the word "hulûd" is used together with the word "ebeden" for confirmation.

Departing from the concepts "lübs", "müks", "mesvâ", and "hukb", some scholars argue that the hell is not eternal.

In this study, the concepts concerning the stay in hell are analyzed taking into account the integrity of the Koran.

Key Words: Hulûd (eternity), Müks (reside, wait), Lubs (stop, stay), Mesvâ (dwelling, house).

*) Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniv.İlahiyat Fak. Tefsir Anabilim Dalı Öğr.Üyesi
(e-mail: yedigoze25@hotmail.com)

Cennet ve cehennem, insanın ölümüyle başlayan ahiret yolculuğunun sonunda yer alan, fakat hakikatlerini gerçek anlamda bilemediğimiz iki kavramdır. Çünkü insan aklı, ölümden sonraki hayatı, düşünce kanunlarıyla anlamaktan aciz olduğu gibi, deneysel bilimlerle uğraşan bilim adamları da gözlem ve deneylerle bu alemin anlatma imkanına sahip değillerdir. Nitekim kelâm ilminde böyle akıl ve düşünce ile tesbit edilemeyen, yalnız Peygamber kanalıyla gelen ve naklî delillerle sabit olan itikâdî esaslara “sem’iyyât” adı verilmektedir. Cennet ve cehennem de bunlardan ikisidir¹.

Esasında cehennem ve azabının sonsuzluğu konusu, İslâm’dan önceki inanç sistemlerinde de tartışılmıştır. Dinler tarihi alanında önemli incelemeleriyle tanınan el-Makdisî (öl.? H. IV. y.y.), uhrevî cezanın varlığını benimsemeyen hiç bir dinin bulunmadığını belirtir. Ancak onun naklettiğine göre bu inançlardan bazıları, cehennem azabının sonlu olduğuna, diğer bir kısmı ise sonsuz olduğuna inanmaktadırlar².

a- Dinlerde cennet ve cehennem inancı

Tarih öncesi dönemlerde, insanların, cennet ve cehennem hakkında ne düşündüklerini, ancak bu dönemlere ait olan kutsal kitaplardan öğrenmekteyiz. İlkel kabilelerde umumiyetle ölümden sonra mutlu veya mutsuz yaşama inancı olduğu, verilen bilgiler arasındadır. Bunlar, insanlara verilecek cezanın dünyada veya gökte bir yerde gerçekleşeceğine inanırlar. Bu cezalar daha çok maddî unsurlarla anlatılır. Nitekim Andaman adalarındaki ilkel kabilelerin inancına göre, iyilerin ruhları yerle gök arasındaki bir köprüden geçerek cennete çıkar. Kötülerin ruhları ise, soğuk bir yere ayrılır. Sonunda bütün ruhlar eski durumlarına dönerler ve yeni dünyada sürekli yaşarlar. Malaya yarımadası yerlilerine göre de cennet göktedir³.

Zerdüşî öğretisinde ölüm ve sonrası hakkındaki bilgiler önemli yer tutmaktadır. Zira onlar, ölümlerin dirileceğine, muhakeme sonunda kötülerin, kıldan daha ince olan Çinvat (sırat) köprüsünden geçerken, erimiş madenlerin arasına düşeceğine inanırlardı. Bu aşağı âlem, “yalancının evi” veya “yalancının çukuru” diye isimlendirilirdi. Ahiretteki bu barınak; karanlık, ıstırap ve gürültü ile dolu olarak tavsif edilir. Zerdüşî’lere göre iyiler için ise Seyhun ve Ceyhun ırmak kaynaklarının da bulunduğu bir yer hazırlanmıştır⁴.

Eski Mezopotamya dinlerinde insanın iyi amellerinin karşılığını dünyada göreceği, kötü amellerinin karşılığında ise cezalandırılacağı anlatılmaktadır. Fakat, ahiretteki karşılıktan nâdiren söz edilmektedir. Ölümden sonra kişinin gideceği mekân, yeryüzünün

1) Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat*, 6. baskı, b.y.y. 1964, s. 21.

2) el-Makdisî, Ebu Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, Paris, 1989, I, 119. Ayrıca bkz., Şibay, Halim Sabit, “Cehennem” mad., *I.A.*, İst., 1993, III, 45.

3) Şahin M. Süreyya, “Cennet” mad., *D.I.A.*, İst., 1993, VII, 374

4) Harman, Ömer Faruk, “Cehennem” mad., *D.I.A.*, İst., 1993, VII, 225; Şanak, Musa, *Mezopotamya’da Dinlerin Doğuşu ve Gelişimi*, İst., 1997, s., 32; Tümer, Günay Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1997, s., 119, 121, 122, 123.

batı tarafında bulunan, yedi sur ve yedi kapı ile çevrili bir yerdir. Dönüşü olmayan bu yerde Tanrıça Allatu'nun hükmü geçerlidir. Buraya gidenlerin gıdası toz, bulanık su ve topraktır. Bilhassa gömülmeyenlerin ve arkasında nesil bırakmayanların hali çok fenadır. Ancak harpte ölenlerin durumu biraz daha iyidir ve onlar temiz su içerler⁵.

Buda'nın milattan önce VI. yüzyılda Hindistan'da kurduğu dinî ve felsefî sistem olan Budizm'de ise, kişinin ölüm sonrasındaki durumunun ne olacağı ile ilgili kesin bilgiler olmamasına rağmen, yine de onlara göre, kötü amel işleyenler kötü karmalarıyla içinde buldukları "kalpa"nın (devre) sonundaki cehennemde, iyiler de gökte, cennette tanrılarla birlikte (Mahayana'ya göre) ikâmet ederler. Ancak bu cennet-cehennem devresi devamlı değildir. Onlara göre gerçek saadete ulaşma, ancak tenâsüh⁶ yoluyla tekrar tekrar ıstıraplı hayata gelmekten kurtulmak ve Nirvana'ya kavuşmak suretiyle mümkün olmaktadır⁷.

Eski mısırlılar da, çok net olmasa bile bir tür hesap vermeye inanmaktaydılar. Çünkü onlara göre günahkarlar ya ikinci bir ölüme ya da ebedî cezaya mahkum edilecekler; iyiler ise, ya tanrı Re'nin ya da Osiris'in yanında ebedî olarak nimet içerisinde yaşayacaklardır⁸.

Kitabı Mukaddeste de bu konu üzerinde durulmuş, cennet ve cehennem'in ebedîliğine atfırlarda bulunulmuştur. Eski Ahit'te cehennem ile ilgili olarak gelen "Ve çıkacaklar ve bana karşı günah işlemiş olanların leşlerine bakacaklar; çünkü onların kurdu ölmez, ve onların ateşi sönmez; ve bütün beşerin, menfuru olacaklar"⁹ pasajı bize, cehennem ateşi konusunda bazı bilgiler vermektedir. Ayrıca Eski Ahitte, kişinin öldükten sonra gideceği karanlık bir diyardan bahsedilir¹⁰. Ve buranın yerin derinliklerinde bulunduğuna dikkat çekilir¹¹.

Yeni Ahit'te de cennet ve cehennem motiflerine rastlamak mümkündür.

- 5) Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İst. 1983, s.63,64; Harman, a.g.m., VII, 225.
- 6) Tenâsuh; dünyadan ayrılan ruhun muhtelif bedenlerde sürekli yeniden doğması diğer bir ifade ile ruhun başka bir bedene geçerek varlığını sürdürmesi olayıdır. Özellikle gayr-i semâvî dinlerin kabul etmiş olduğu bu inanç, tekrar doğuş veya reenkarnasyon diye de isimlendirilmektedir. (Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz., Baloğlu, Adnan Bülent, *İslam'a Göre Tekrar Doğuş Reenkarnasyon*, Ankara, 2001, s., 23-34)
- 7) Şelebî, Ahmed, *Mukârenetu'l-Edyân, Edyânü'l-Hunûdi'l-Kubrâ*, 4. baskı, Kahire, 1976, s.63-65; Ebû Zehra, *Mukârenetu'l-Edyân - ed-Diyânâtu'l-Kadîme*, Beyrut, tsz., s., 16, 17,157; Tümer, Günay, "Budizm" mad., *D.İ.A.*, İst., 1992, VI, 357.
- 8) Brandon, S.G.F., "Eschatology" *A Dictionary of Comparative Religion*, London, 1970, s. 262; Sarıkçıoğlu, a.g.e., s., 63,64; eş-Şerkâvî, Muhammed Abdullah, *Medhal Nakdî li Diraseti'l-Felsefe*, Kahire, 1988, s., 36-39. Diğer bazı dinlerde cennet ve cehennem inancı için bkz., Tümer Küçük, a.g.e., s. 95, 102, 110, 134, 135, 163, 194,195.
- 9) *Kitabı Mukaddes*, Eski Ahit, İst. 1972, İşaya, 66/24.
- 10) a.g.e., Eyub, 10/21-22
- 11) a.g.e., Eyub, 11/8; 26. Bu konuda bkz., Paçacı, Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara, 2001, s. 102.

Mesela cennetle ilgili şu ifadelere rastlamaktayız. “Doğrusu ve doğrusu size derim: Benim sözümlü dinleyip beni gönderene iman edenin ebedî hayatı vardır, ve hükme gelmez, fakat ölümden hayata geçmiştir.”¹².

Yeni Ahide göre cehennem, şeytanın ve onun yolunda gidip kötülük sergileyen insanların gideceği ıstırap gölü ve ceza yeridir¹³. “Kim insanoğluna karşı söz söylese ona bağışlanacaktır; fakat kim Ruhülküde karşı kötü bir söz söylese (veya) söverse ne bu dünyada ve ne de gelecekte ona bağışlanmayacaktır”¹⁴ Yine Ahd-i Ceditte yer aldığına göre cehennem azabında ağlama ve insan uğultusu ve dış gıcırıtısı vardır¹⁵. Ve melekler kötülere fırın ateşine atacaklardır¹⁶. Matta’da yer alan bu ve benzeri ifadelerden anladığımızı göre, iyilerin hayatı sonsuz olduğu gibi, kötülerin hayatı da sonsuz olacaktır¹⁷.

Kur’ân’a göre ise cennet ve cehennem kavramları, insan hayatının son bulacağı ahiret yolculuğunun nihaî noktalarını ifade etmektedir. Ve her insan bunlardan birine doğru adeta koşmaktadır. Bu koşuş sona erdiğinde, her şahıs dünyada yaptıkları eylemlerin neticesini tevli mümkün olamayan bir açıklıkta görecektir. “*Sonra cehennemini bizzat gözünüzle mutlaka göreceksiniz.*” (Tekâsur, 102/7). Yine Kur’ân’ın ifadesine göre “*İyiler muhakkak cennette, kötüler de cehennemdedirler. Ceza gününde oraya girerler. Onlar (kâfirler) oradan bir daha çıkmazlar*” (İnfitâr, 82 /13,14).

Bunlar gösteriyor ki, dünyada hayat süren her akıllı varlık, kendisine doğru bir hedef seçme durumundadır. Daha sonra seçtiği bu hedef doğrultusunda eylem sergilemek zorundadır. Bu itibarla bir hedefe doğru ilerlemeyen veya o hedefe götürecek yöne doğru yürümeyen bir kimsenin o gayeye veya maksada erişmesi mümkün olabilir mi? “*Gerçek şu ki, biz insanı katışık bir nutfeten (erkek ve kadının sulbünden) yarattık; onu imtihan edelim diye işitir ve görür kaldık. Biz ona hidâyet yolunu gösterdik*” (İnsan, 76/2,3).

Kur’ân’ın beyan ettiği bu ve benzeri âyetlere göre insan, dünyada bir sınava, bir denemeye tabi tutulmaktadır. Ona verilen nimetler, ihsanlar, hep bu imtihanda başarılı olabilmesine yardımcı olacak faktörlerdir. Yeter ki insan, imtihanı kazanmayı kendisine hedef tayin etsin ve iradesini bu yönde kullansın. Böyle bir denemeye tabi tutulduğunu bilmeyen veya onu hiç düşünmeyip önceden tedbirini almayan insan, nasıl olur da ahirette imtihanı kazananlarla beraber aynı imkânları paylaşır. “*Biz, müslümanları hiç kafirlerle bir tutar mıyız.? (Kalem, 68/35). Konuyu dünya bağlamında düşündüğümüzde dahi böyle bir şeyin mantıklı olamayacağını söyleyebiliriz. Nitekim Kur’ân, “Ey iman edenler! Allahtan korkun ve herkes, yarına ne hazırladığına baksın. Allahtan korkun, çünkü Allah, yaptıklarınızdan haberdardır.” (Haşr, 59/83) der. Anlaşıldığı üzere âyet, insanları*

12) *Kitabı Mukaddes*, Yeni Ahit, İst., 1972, Yuhanna, 5/24.

13) bkz., a.g.e., Matta, 25/41.

14) Matta, 12/32; Luka, 12/10.

15) Matta, 13/50; Luka, 13/28.

16) Matta, 13/50.

17) Matta, 25/41, krş., Markos, 3/29.

ahirete yönelik iyi ameller sergilemeye çağırmakta ve bunun çok yakın olduğunu “ge-den” (yarın) ifadesiyle de belirtmektedir. Ayrıca âyette “Allah’tan korkun” ifadesinin iki kez tekrar edilmesi de bu konunun çok hassas olduğuna dikkat çekmektedir.

Kur’ân, bu dünya ile ilgili Allah’ın varlığının delillerini sunarken yeryüzünde veya gökyüzünde hiçbir şeyin tesadüfi olmadığını, herşeyin bir nizam ve intizam içerisinde gerçekleştiğini özellikle vurgular. Konuya insan açısından bakıldığında aynı şeyler ahiret için de söylenebilir. Yani insanın ahirette karşılaşacağı iyi veya kötü durumların, dünyada sergilenecek amellerin sonucu olacağını, cennet veya cehenneme gitmenin de bu ameller sonucunda meydana geleceğini bir çok âyetinde anlatır. Ayrıca o, insanın bu konuda kendisinden başka hiç kimseyi suçlamaya hakkı bulunmadığı gibi, Allah’ın izni olmadan, kimse hakkında da şefaaf yetkisinin olmadığını da önemle belirtir (Bakara, 2/255; Necm, 53/39; Nebe’, 78/38).

İyilere mükâfat verilmesi, kötülerin cezalandırılması aklın da kabul ettiği bir iştir. Çünkü hayatın esasını ve temelini bu olgu oluşturur. ‘Kim ne ekerse onu biçecektir.’¹⁸

Kısaca cennet ve cehennem adı altında olmasa bile ölümden sonra insanların mutlu veya mutsuz bir hayat yaşayacakları görüşü hemen hemen tüm inanç sistemlerinde yer almaktadır. Yukarıda çeşitli inanç sistemleriyle ilgili olarak kısaca sunmaya çalıştığımız bilgilerden hareketle diyebiliriz ki, Kur’ân’ın cennet ve cehennemle ilgili getirmiş olduğu ilke ve tasvirler diğerlerinden daha doyurucu ve daha nettir.

Şimdi bu iki kavram ve bunlarla ilgili olarak gelen diğer kavramların câhiliye ve İslâmî dönemlerde hangi anlamlara geldiğini incelemeye çalışalım.

b- Uhrevî iki kavram : cennet ve cehennem

Kur’ân’da cennet ve cehennemle ilgili bir çok kavramın yer aldığı bilinen bir gerçektir. Müfessirler bu kavramları yorumlarken genelde Kur’ân’ın ruhuna uygun olarak, anlam bütünlüğünü de göz önüne alarak manalandırırlar. İslâmî ekoller, özellikle de onların aşırıları, bu kavram veya kelimelere kendi görüş ve düşüncelerini destekleyen anlamlar yüklemeye çalışırlar. Bize göre bu kavramlara verilmesi gereken en doğru mana, Kur’ân’ın nüzûlünden önce ve nüzûlü esnasında bu kelimelerin taşıdığı anlamları, kelimenin türevleriyle birlikte Kur’ân’daki kullanılışlarını iyice gözden geçirmek ve daha sonra bu konuda gelen âyetleri bütünlük içerisinde yorumlamaktır¹⁹. Çünkü kelimelerin çeşitli cümleler ve anlam çerçeveleri içindeki lugavî anlamlarının tespiti, Kur’ânî sistem içerisinde kazandıkları yeni manaların kavranmasını kolaylaştırmaktadır²⁰.

18) el-Hatib, Abdulkerim, *el-Kada ve'l-Kader*, Beyrut, 1961. s. 165.

19) Bu konuda bkz., Bintu’s-Şâtî, Aişe Abdurrahman, *et-Tefsiru'l-Beyânî li'l-Kur’âni'l-Kerîm*, Beyrut, 1966, 2., baskı, I, 12-14.

20) Albayrak, Halis, *Kur’ân’ın Bütünlüğü Üzerine*, Ankara, 1993, s., 48.

c- Cehennem bağlamında kullanılan terimlerin tahlili

Makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere biz bu çalışmada özellikle kâfirlerin cehennemdeki durumlarıyla ilgili bazı terimleri ve Kur'ân'ın bir kısım ayetlerini tahlil etmeye çalışacağız. Bilindiği gibi Kur'ân, inkârcıların ve putperestlerin cehennemde kalışlarını çeşitli kavramlarla ifade etmektedir. Bazı ilim adamları bu kelimelerin lügavî anlamlarına dayanarak, cehennemin sonlu olabileceği kanaatine varmışlardır²¹. Onlara göre Kur'ân'da cehennemden konaklama yeri diye bahsedilmesi (Nahl,16/29; Ankebût, 29/68) ve ölümden haşre kadar geçirdikleri sürenin "lübs" kelimesiyle anlatılması (Yunus, 10/45), ahiret azabının sonlu olduğunu göstermektedir. Halbuki cennetin ebediliğini tasvir eden âyetlere bakıldığında bu gibi kullanılışların olmadığı görülür. Ayrıca onlar, "lübs"ün "ahkâb" kelimesiyle beraber kullanılması (Nebe', 78/23), cehennemin cennetten farklı bir sürece tabi tutulacağına işaret etmektedir. "Ebed" kelimesi ise kâfirlerin sonsuza dek cehennemde kalacaklarını değil, onların cehennemde kalış sürelerinin müminlerden daha uzun olacağını belirtmekte ve tekit etmektedir²² demişlerdir.

Bu iddialardan hareketle biz, bu kavramların her birini, Kur'ân âyetleri bağlamındaki izâfî anlamlarını araştırmayı ve incelemeyi uygun bulduk. Çünkü, Kur'ân'da dar alan çalışması yapabilmek için konumuzu ilgilendiren kavramların Kur'ân gelmezden önce hangi anlamlarda kullanıldığını, Kur'ân'ın bunlara ne gibi manalar kattığını ve günümüze kadar bu anlamlarda her hangi bir değişim ve gelişimin olup olmadığını bilmenin yararlı olduğuna inanmaktayız.

1- Mesvâ:

Kur'ân'da türevleriyle birlikte on üç âyette geçmektedir. Bunlardan onu, kâfirlerin gideceği yerin cehennem olduğunu anlatmak için zikredilmiştir. Bu kelimenin lügat anlamı; kalınacak, durulacak, karar kılınacak ve varılacak yer demektir. Mesvâ, kimilerine göre "sevâ" fiilinin ism-i mekânıdır. Araplar "mesve'r-reculu" dediklerinde, kişinin karar kılıp varacağı, yerleşeceği meskeni, hanesi yani evi, sığınağı anlamını kastederler. Diğer bir anlamı ise, "uzun süre bir yerde kalmayı sürdürmektir"²³. Nitekim Al-i İmran, 3/151 de şöyle buyrulur: *"..Gidecekleri yer de cehennemdir. Zalimlerin varacağı yer ne kötüdür."* Âyetin sonunda yer alan "me'vâ" ve "mesvâ" kavramlarını yorumlayan Alûsî, âyette zikredilen "mesvâ" kavramını ebedilik olarak yorumlar. Zira, ona göre "me'vâ" sığınma yeri, "mesvâ" ise ebedî varış yeridir ve ikâmet anlamı da bundan alınmıştır²⁴.

21) Bu konuda bkz., İbn Kayyim el-Cevziyye, *Muhtasarü's-Savâiki'l-Mursele 'ala'l-Cehimiye ve'l-Mu'attile*, Beyrut, tsz., I, 355; krş., Yavuz, Y. Şevki, "Azab" mad., *D.J.A.*, İst., 1989, IV, 308.

22) Yavuz, *a.g.m.*, IV, 308.

23) er-Rağıbu'l-İsfahânî, Huseyn b. Muhammed, *el-Mufredat fi Ğaribi'l-Kur'ân*, İst., 1986, s., 113; İbnü Manzûr, Cemaluddin b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, tsz., XIV, 125, 126.

24) el-Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddin, *Râhu'l-Me'ânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Beyrut, tsz., IV, 88. Bu iki kavramın diğer anlamları için bkz., el-Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'âni'l-Kerim*, b.y.y., tsz., IV, 233.

2- Müks :

Lügatler “müks” maddesine; durma, bekleme, beklemeyle beraber bir yerde kalma, ikâmet etme²⁵ manasını verirler. Kur'ân'da türevleriyle birlikte altı yerde geçen bu kavramın yer aldığı âyetlerden dördü dünya âlemi, ikisi ise uhrevî âlemi konu edinmektedir. Uhrevî âleme yönelik bu iki âyetten biri cehennem ehli, diğeri ise cennet ehli (Kehf, 18/3) ile ilgilidir. Cehennemlikler ile ilgili olarak gelen âyet şöyledir: “*Ey Malik! Rabbin bizi öldürsün! diye seslenirler. Malik de: Siz böyle kalacaksınız! der*” (Zuhruf, 43/77). Âyette yer alan “müks” kavramı, müfessirlerce “*sizin için ne ölüm vardır ne de başka bir kurtuluş yolu*” şeklinde yorumlanmıştır²⁶.

Yine müfessirlerin naklettiğine göre İbn Abbas, “Kafirlerin ayette yer alan isteğine Malik'in (ahiretteki zaman birimiyle) bin yıl sonra cevap vereceğini”²⁷ söylemiştir.

Cehennem ehli için kullanılan “müks” kavramının; lügat anlamına bakıldığında, süreklilik ve ebedilik manası taşımadığı görülmektedir. Ancak müfessirler, Kur'ân'ın bütünlüğünü göz önüne alarak ve bazı karineleri de değerlendirerek bu kelimeye sonsuzluk anlamı yüklemişlerdir²⁸.

Ayette yer alan “müks” kavramını, Zamahşerî (öl.538/1143), “lübs” olarak tefsir eder ve buradaki maksadın ebedilik olduğunu belirtir²⁹.

3- Lübs :

Bir yerde uzun süre ikâmet etme anlamına gelmektedir³⁰. Kur'ân'da otuz bir âyette yer alan bu kelimenin, bir yerde kalma anlamına geldiği de görülmektedir. “Lübs” ve türevlerinin kullanıldığı ayetler incelendiğinde, bunlardan sadece birinde cehennemde (Nebe' 78/23) kalış söz konusu edilmektedir. Diğer ayetler ise insanın kabirde (İsrâ, 17/52), ve dünyada kalış süreci hakkında kullanılmıştır. (Yûnus, 10/16; Mü'minûn, 112/23; Rûm, 30/55; Ahkâf, 46/35; Nazi'ât,79/46)

Görüldüğü gibi yukarıda yer alan mesvâ, müks ve lübs kelimelerinin her üçünün ortasında (Sa) harfi yer almaktadır. Bu bir rastlantı mı, yoksa bu durum kelimelerin yapısında böyle bir anlamın bulunmasından mı kaynaklanmaktadır? Doğrusu biz araştırma-

25) İbn Manzur, a.g.e., II, 191. Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, Ankara, 1990, s., 273.

26) el-Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nuket ve'l-Uyûn (Tefsiru'l-Mâverdî)*, Beyrut, 1992, V, 239; el-Beydâvî, Nasiruddin Ebu'l-Hayr, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, İst., 1314, II, 250; en-Nesefî, Abdullah b. Ahmed, *Medârik'u't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, Beyrut, 1988, IV, 124.

27) et-Taberî, İbn Cerir Muhammed, *Camiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kurân*, Beyrut, 1988, XXV, 98, 99; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddin, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmî't-Tefsîr*, Beyrut, 1964, VII, 332.

28) bkz., et-Taberî, a.g.e., XXV, 99; el-Kurtubî, a.g.e., XVI, 117. Ayetin yorumuyla ilgili gelen hadis için bkz., et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Serve, *es-Sünen*, Beyrut, tsz., Cehennem, 5.

29) ez-Zamahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Akâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, Beyrut, 1995, IV, 257.

30) er-Rağibu'l-İsfahânî, a.g.e., s. 673; İbn Manzur, a.g.e., II, 182.

mız esnasında böyle bir soruya cevap teşkil edebilecek her hangi bir ipucu veya karine tesbit edemedik³¹.

4- Hukb:

“Hukb” kavramı, Kur’ân’da iki âyette geçmekte (Kehf, 18/60; Nebe’, 78/23) ve mübhem (sınırı belli olmayan) zaman süreleri için kullanıldığı lügat kitaplarında yer almaktadır³². Kimi bilginlere göre “hukb” seksen veya yetmiş (ahiret) yılı demektir. Aynı zamanda “hukb” dehr anlamına da gelmektedir. Dehr ise; sonu gelmeyen, sonsuz zaman demektir³³.

Bir kısım alimler³⁴, “*Sonsuz devirler boyunca onun içinde kalacaklardır*” (Nebe’ 78/23) âyetinde yer alan “hukb” kavramının, kâfirlerin cehennemde yaklaşık olarak ikiyüz yirmi yıl yandıktan sonra, çıkacaklarına delalet edebileceğini söylemişlerdir³⁵. Nitekim İbn Kayyım bu âyeti delil göstererek Allah (c.c.)’in cehennem yurdunu belirli bir süreye bağladığını, cennet için ise böyle bir şeyin söz konusu olmadığını ifade etmektedir³⁶. Yine ona göre “hukb” ifadesi sonsuz bir bekleyiş ve bir yerde kalış için kullanılmaz³⁷. İbn Kayyım’dan başka alimler de yukarıdaki ayeti delil göstererek cehennemin bir gün son bulacağını söylemişlerdir. Bunlardan bazılarının görüşleri şöyledir:

Muhammed İkbâl (1877-1938)’e göre yukarıdaki ayet Kur’ân’da sonsuzluk ifade eden “ebeden” kavramını “çağlar boyu”, yani belirli bir zaman şeklinde açıklamaktadır³⁸. Ona göre cehennemde “ebedî” bir azab söz konusu değildir. Buna benzer bir görüşü Ömer Rıza Doğrul (1893/1952) da dile getirmektedir. Doğrul’a göre Kur’ân’da “ebeden” teriminin yer aldığı üç âyeti, Nebe suresinin 23. âyeti açıklığa kavuşturmaktadır; Buradan anlaşılmalıdır ki uzun seneler sonra inkârcılar cehennemden çıkacaktır. Ayrıca Doğrul, bu görüşüne “*Bedbahtların varacakları yer ateştir. Orada onların (öyle feci) ıstırapları bir nefes alışverişleri vardır ki, gökler ve yer durdukça onlar ateşte ka-*

31) Bu konuda, başta İbn Dureyd el-Ezdî *Kitabu'l-İştikâk*, Bağdad, 1979 ve er-Râzi Fahrüddin, *Mefârihu'l-Ğayb (Tefsîru'l-Kebir)*, Beyrut, 1990, I, 21-30. (İştikâk bölümüne bakılmıştır)

32) er-Râğîbu'l-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 180; Ebu Hayyan, el-Endelüsî, *Tuhfetu'l-Erib Bima fi'l-Kur'âni mine'l-Garîb* (nşr. Semir Taha el-Meczûb), Beyrut, 1988, s., 96; el-Halebî, Şihabuddin Ahmed b. Yusuf, *Umdetu'l-Huffâz fi Tefsiri Esrefi'l-Elfâz*, İst. 1987, s., 132.

33) er-Râğîbu'l-İsfahânî, *a.g.e.*, s., 180; İbn Manzûr, *a.g.e.*, I, 326; es-Saâlibî, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-Hisân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrut, tsz., IV, 381.

34) bkz., İbn Kayyım, el-Cevziyye, *Hadi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, Beyrut, 1983, s. 272.

35) bkz., Şibay, Halim Sabit “*Cehennem*” mad., *a.g.e.*, III, 46. Ayrıca bkz., Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İst., 1989, X, 291.

36) İbn Kayyım, *Muhtasaru's-Savâiki'l-Mursele 'ala'l-Cehmiye ve'l-Mu'attile*, I, 355.

37) *a.g.e.*, I, 369.

38) İkbâl Muhammed, *İslâmî Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (çev. N. Ahmet Asrar). İst., tsz., s., 169; krş., Mehmet, S. Aydın, “İkbâl, Muhammed”, *D.I.A.*, İst., 2000, XXII, 21. İkbâl'in konuyla ilgili diğer görüşleri için bkz., *Cavidnâme*, (terc. Annemarie Schimmel), İst. 1999, s. 373.

lacaklardır. Ancak Rabbin dilemesi müstesnadır. Şüphesiz senin Rabbin dilediğini mutlaka yapar” (Hûd, 11/107) âyetini de delil göstererek şöyle devam etmektedir: “Sonra cehennemde ne kadar kalınacağından bahsedilirken, “Allah’ın dilediği kadar” denilmekle yine belirli bir süre izah edilmektedir. Ayrıca Doğrul, Nebe’ 23. âyetini “Onlar orada yıllarca kalacaklardır” şeklinde yorumlamıştır³⁹.

Musa Cârullah Bigiyef (öl. 1949) ve aynı paralelde düşünen bir kısım ilim adamı, bahsi geçen âyette ifade edilen “hukb” kavramından hareketle, azabın sürekli olmadığını iddia etmişlerdir. Nitekim Bigiyef konuya insancıl bir açıdan yaklaşarak “hukb” kavramına, “geçici bir süre” anlamı verir ve ardından da şöyle der: “Başıma gelmesi durumunda dayanamayacağım bir azaba, başkalarının çarptırılacağını söylemeye gönlüm razı olmaz”⁴⁰ Görüldüğü gibi onun âyete yaklaşımı ilmî olmaktan uzaktır. Bu itibarla ebedî azabı, insanların dayanma gücü ile ilişkilendirmek ve nasları bir tarafa bırakmak suretiyle yorum yapmaya çalışmak, ayetteki gerçek manayı yansıtmadığı gibi Kur’ân’ın ruhuna da ters olsa gerektir. Zira insanın; Kur’ân’da türlü türlü ve dehşet verici tasvirlerle anlatılan cehennem azabına, sonsuza dek dayanmak şöyle dursun, geçici bir süre dahi olsa dayanması mümkün değildir. Dolayısıyla cehenneme bin yıl dayanmakla, ebedî olarak orada kalma arasında fazla bir fark olmadığı söylenebilir⁴¹.

Muhammed Esed (öl.1992) ise, “hukb” kavramı için “...Bu terim nasıl tanımlanırsa tanımlansın, sınırlı bir zaman süresini gösterir, ebediliği değil”⁴² demektedir.

Bu âyetle ilgili farklı görüş belirtenlerden birisi de Süleyman Ateş’tir. O, bu konuyla ilgili olarak şunları söyler: “...(Nebe’, 78/23) âyetinde belirtildiği üzere suçlular suç derecelerine göre cehennemde devirlerce, milyonlarca yıl kalsalar da sonunda bu azabtan kurtulurlar. Gerçeği Allah bilir.”⁴³

el-Ferrâ (öl.207/822)’nın bu konudaki değerlendirmeleri ise bize bu âyetle ilgili önemli bazı ipuçları vermektedir. Zira ona göre bu âyet, bazılarının zannettiği gibi sınırlı bir zamana, belirli bir süreye delâlet etmemektedir; aynı zamanda âyette bir “tevkî”; zaman belirleme, vakit koyma da söz konusu değildir. Şayet bir sınırlamaya gidilmiş olsaydı, o takdirde âyet, hemsetu ahkab veya aşretu ahkab şeklinde gelirdi. Dolayısıyla Ferrâ’ya göre âyetin anlamı şöyledir: “Onlar (kâfirler) orada asırlar boyu kalacaklardır. Bir asır geçtiğinde diğer bir asır gelecek ve bu olay periyodik olarak devam edecektir.”⁴⁴ Diğer bir ifade ile bu âyet, kâfirlerin cehennemden asla çıkmayacaklarını belirtmektedir⁴⁵.

39) Doğrul, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu*, 3. baskı, İst. 1955, CXLI, II, 904.

40) Bigiyef, Musa Cârullah, *Rahmet-i İlâhiyye Burhanları*, Orenburg, 1991, s. 88; krş., Ateş, a.g.e., X, 291.

41) Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymeti İlmiyesi*, İst., 1337, s. 20, 21.

42) Muhammed Esed, *Kur’ân Mesajı*, (terc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İst.1996, III, 1226, 12. not.

43) Ateş, a.g.e., IV, 332; X, 291.

Kurtubî, "hukb" kavramının Araplar için daha etkileyici ve daha belîğ olduğunu belirtir. Çünkü ahiret için bir son söz konusu olmadığı için "hukb" kelimesi, "te'bîd"den kinâye olarak getirilmiştir⁴⁶, görüşünü ileri sürmektedir.

ez-Zeccac (öl.316/928) ise âyeti: "Onlar orada asırlar boyu kalacaklardır. Ve cehennemdeki bu ebedî kalış esnasında hiç bir ferahlık duymayacaklardır"⁴⁷ şeklinde yorumlar.

Bir kısım müfessirler de âyete yukarıdaki görüşlere yakın anlam verirler. Onlara göre de "hukb" kelimesi türev itibariyle peşpeşelik anlamı içermektedir. Zira bu kelime, "hakibe" (Türkeçemizdeki heybe veya çanta) kökündendir. Bu ise süvarinin arkasına bağlanan şeye ad olarak kullanılır ve ikinci derecedeki tetabbu'u, yani peşpeşeliği ifade eder. İzleme hadisesinin gerçekleşmesi için olayda rol alan öznelere ve nesnelere birbirini takip etmesi gerekir. O halde âyette kâfirlerin cehennemden çıkacağına veya orada sonsuza dek kalmayacaklarına dair her hangi bir işaret yoktur⁴⁸. Ancak burada şunu belirtmemiz gerekir ki, el-Beydâvî diğer bir çok müfessirden farklı bir düşünce ortaya koyarak "âyette kâfirlerin cehennemde periyodik olarak birbirini takip eden asırlar boyu kalacağına dair bir işaret yoktur"⁴⁹ demektedir. Bize göre o, "hukb"un tekil anlamından hareketle böyle bir kanaate varmış olabilir. Oysaki âyetten böyle bir mana çıkarmak Arap dili kurallarına ters düşmektedir. Zira âyette bu kelime tekil değil, çoğul kullanılmıştır. Çoğul şekliyle de peşpeşe gelen asırlar manasına gelmektedir.

el-Bağavî'nin naklettiğine göre Hasanü'l-Basrî, aynı âyetle ilgili şunları söylemektedir: "Yemin olsun ki, Allah, cehennem halkı için "orada çağlar boyu kalacaklardır" âyetinin dışında her hangi bir süre belirlememiştir. "Hukb" ise birbirini takip eden asırlardan başka bir şey değildir."⁵⁰ Öyle anlaşılıyor ki Hasanü'l-Basrî'ye göre bu âyet "ebedîlikten" başka bir anlam ifade etmemektedir⁵¹. Diğer taraftan "bundan sonra azabınızı artıracamız" (Nebe' 78/30) âyeti de "ahkâb" ifadesinin akıllara getirebileceği sayı veya süre mefhumunu ortadan kaldırmaktadır⁵².

44) bkz., İbnu'l-Mazûr, *a.g.e.*, I, 326; İbnu'l-Cevzi, *a.g.e.*, IX, 8; en-Nesefî, *a.g.e.*, IV, 326; el-Bursevî, İsmail Hakki, *Râhu'l-Beyân*, Beyrut, 1985, XXX, 302.

45) Abdulcebbar b. Ahmed, *Tenzihu'l-Kur'an 'ani'l-Metâin*, Beyrut, tsz., s., 446.

46) el-Kurtubî, *a.g.e.*, XIX, 178.

47) İbnu'l-Cevzi, *a.g.e.*, IX, 8; İbn Manzûr, *a.g.e.*, I, 326.

48) er-Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 14, el-Âlûsî, *a.g.e.*, XXX, 18. Benzeri bir yorum için bkz., Muhammed Abdudh, *Tefsiru Cüz'i Amme*, Mısır, 1967, s. 7; Tabbâra, Abdulfettah, *Tefsiru Cüz'i Amme*, Beyrut, 1989, s., 9.

49) el-Beydâvî, *a.g.e.*, II, 356.

50) el-Bağavî, Ebû Muhammed Huseyn b. Mes'ûd, *Me'âlimu'l-Tenzil* (nşr. Halid Abdurrahman el Akk, Mervân Sevvâr), 3. baskı, Beyrut, 1992, IV, 438; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meâlî Alisi ve Tefsiri*, İst., tsz., VIII, 3947.

51) bkz., es-Saâlibî, *a.g.e.*, IV, 381.

52) el-Bağavî, *a.g.e.*, IV, 438.

Görüldüğü gibi âyetle ilgili yukarıda verilen yorumlar; azabın sürekli olacağını, kâfirlerin cehennemden çıkmayacağını açıkça belirtmektedir. Dolayısıyla Bekir Topaloğlu'nun "...Azabın süresini sınırlandıran "ahkâb" teriminin tarafsız bir şekilde ebediyet lehine yorumlanamamıştır"⁵³ ifadesi ihtiyatla karşılanmalıdır.

Öte yandan âyetteki "ahkâb" kelimesinin "fihâ" zarfından dolayı "son" ifade ettiği farzedilse bile, bu kelimenin kâfirlerin cehennemden çıkışlarına delaleti, "mefhumî"(mefhumdan anlaşılan) yoluyla bir işaretten öteye geçemez. Halbuki serahaten ifade edilen "mantûk" (lafızdan anlaşılan) ise, onların oradan çıkmayacaklarını göstermektedir. Çünkü Cenab-ı Hak, "Onlar oradan çıkmak isterler, oysa onlar oradan çıkıcı değildirler. Onlar için kalıcı bir azab vardır" (Mâide, 5/37) buyurmaktadır. Bu gibi konularda da mantukun tercih edildiği bir usul kaidesidir.⁵⁴

Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz bazı ayetlere dayanarak bir kısım insanların cehennemin sonlu olduğu görüşünü savundukları, fakat son inen ayetlerden biri olan (Maide, 5/37) ayetinin nüzûlünden sonra bu inanışın ortadan kalktığı şeklindeki el-Evzâ'i'ye ait bir rivayeti biz el-Makdisî'nin eserinden öğreniyoruz⁵⁵. Gerçekten de Hûd ve Nebe' sureleri Mekki surelerden olmaları hasebiyle Mâide âyetinden önce nazil olmuşlardır⁵⁶.

5-Ebed:

Kur'ân'da "ebeden" şeklinde yer alan bu kavram; biri hariç (Kehf, 18/3), "hâlidîn" kelimesiyle birlikte on bir âyette; olumsuzluk ifade eden cümleler içinde "asla, hiç bir zaman" anlamında, onbeş âyette; bir şarta bağlı olarak "sürekli" anlamında yer almaktadır⁵⁷. Üç âyette ise "halidîn" lafzı ile beraber kâfirlerin cehennemdeki kalış süreleriyle ilgili olarak kullanılmıştır (Nisâ, 4/169; Ahzab, 33/65; Cin, 72/23).

Cin suresinde yer alan ayet şudur:

"... Kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, bilsin ki ona,(kendi gibilerle birlikte) için ebedî kalacakları cehennem ateşi vardır."

"Ebed" kelimesinin lügat anlamı; sonsuz zaman, zihnen son bulması düşünülmeyen süre, devamlı "ed-dâim", sonu olmayan gelecek zaman demektir. Nitekim "ebede bi'l-mekân" demek, "terketmemek üzere bir yerde kalma" anlamına gelir⁵⁸.

53) Topaloğlu, Bekir, "Cehennem" mad., D.İ.A., 1993, VII, 232.

54) er-Râzî, a.g.e., XXXI, 14,15; eş-Şankitî, a.g.e., X, 308.

55) bkz., el-Makdisî, a.g.e., I, 201.

56) bkz., el-Âlûsî, a.g.e., XI, 202; XXX, 3.

57) bkz., Muhammed Fuad Abdulkâfi, *Mu'cemu'l-Mufehres li elFâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, İst., tsz., "ebed" mad.

58) ez-Zamahşerî, Cârullah, *Esâsu'l-Belâğa*, Beyrut, 1992, s. 9; İbn Manzûr, a.g.e., III, 68, 69; Develioğlu, a.g.e., s. 234. "Ebed" mad.

Arap filologlarına göre, “ebed”le, “zaman” arasında fark bulunmaktadır. Buna göre zaman parçalara ayrılabilir. Ancak “ebed” süreklilik anlamı taşıdığı için bölünmezlik özelliği vardır, yani parçalara ayrılamaz⁵⁹.

Kelimenin mana özelliğinden mülhem olsa gerek Araplar, bir şeyi asla yapmamaya yemin ettiklerinde, (La efalühû ebeden)“Onu (o işi) asla yapmayacağım” demektedirler⁶⁰.

Türkçemizde kullandığımız “abide” lafzı da aynı kökten gelmekte ve sonsuza dek kalacak “dahiye”⁶¹ anlamını içermektedir.

6-Hulûd:

“Devam etmek, uzun zaman kalmak anlamında masdar olan “huld” kelimesi, aynı zamanda süreklilik manasına da gelmektedir. Arap filologlarının belirttiğine göre Hulûd; bir şeyin tabii hali üzere devam edip değişme ve bozulmaya maruz kalmaması veya değişmenin uzun zaman sonra gerçekleşmesi demektir⁶².

“Hulûd” kelimesi cennet veya cehennemden sonsuzluğunu ifade etmek için Kur’ân’da en çok kullanılan ve bu konuda anahtar kavram diyebileceğimiz bir lafızdır. Tam seksen yedi âyette geçen bu kavram; dört yerde fiil sıgalarıyla (çekimli fiil halinde), altı yerde huld, bir yerde hulûd, iki yerde mühalledûn, geriye kalan diğer ayetlerde ise (hâlidîn) şeklinde yer almaktadır⁶³.

Öncelikle bu lafzın Kur’ân’ın nüzûlünden önce hangi anlamlara geldiğini tesbit etmenin, konuya ışık tutması bakımından önemli olduğu kanaatindeyiz

Cahiliye döneminde bu kelime sonsuzluk anlamına gelmekteydi. Nitekim o dönem şairlerinden Tarafa bir beytinde bu kelimeyi kullanarak şöyle der:

“Ey sen! Savaşığım ve zevk peşinde koştuğum için beni kınayan! Peki (mevcudiyetimi) ebedî kılabilir misin?”⁶⁴

Şiirde yer alan “muhallidî” ifadesi “halede - yahludu” fiil kökünden gelir. Aynı kökten gelen hulûden ve hâliden simleri ise bâkilik, daimi surette kalma anlamlarının yanında, ölmezlik ve parçalara ayrılmayan bir zaman dilimi manasına da kullanılır. Ahirete

59) er-Rağıbu'l-İsfahânî, a.g.e., s. 6. Bu kavramla ilgili geniş bilgi için bkz., Kılavuz, Ahmet Saim, “Ebed” mad., D.İ.A., X, 72, İst., 1994.

60) el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, Beyrut, tsz., I, 439; İbn Manzûr, a.g.e., III, 68.

61) Devellioğlu, a.g.e., s., 234.

62) er-Rağıbu'l-İsfahânî, a.g.e., s., 220. Hulud ile ilgili âyetler için bkz., Bakara, 2/81; Nisâ, 4/14, 56; 93; Meryem, 19/75; Secde, 32/20.

63) Muhammed Fuad, a.g.e., hld. mad. Hulud ile ilgili geniş bilgi için bkz., Topaloğlu, Bekir, “Huld” mad., D. İ.A., İst., 1998, XVIII, 324.

64) bkz., ez-Zevzenî, Ebu Abdillâh Huseyn, *Şerhu Mu'allakâtu's-Sab'*, b.y.y., tsz., s., 60.

göç edenler de oradan hiç çıkamayacakları için, oraya da “daru'l-hulûd” (ölümsüzlük yurdu) denmiştir⁶⁵. Nitekim aşağıdaki âyet cehennem ehli için kullanılmıştır.

“İşte bu, Allah düşmanlarının cezası ateştir...Orada, onlara ceza olarak ebedî kalacakları yurt (cehennem) vardır.” (Fussilet, 41/28)

Adı geçen ayeti yorumlayan Taberî, Allah (c.c.), düşmanı olan Mekke müşriklerine vereceği cezayı belirtmiş ve daha sonra bu cezanın ateş olacağını açıklamıştır. Ayrıca bu ateşin sonsuz, nihayetsiz bir bekleyiş (müks) ve kalış (lübs) yurdu olduğunu beyan etmiştir⁶⁶. Görüldüğü gibi Taberî, “müks” ve “lübs” kavramlarını sonsuz bir bekleyiş ve kalış olarak yorumlamaktadır.

Aşağıda vereceğimiz örnekte de görüleceği üzere Araplar, bu kavrama ölümsüzlük anlamı yüklemektedirler. Nitekim Zuheyr,

“Su akağının zamana direnen taşına yazılmış mektup (kitap) gibi, sert ve taşlık çölde geçmişi bilinmeyen (senin gelmiş olduğun) evler kime aittir?”⁶⁷ diyerek taşın ölümsüzlüğünü “muhalled” kelimesi ile ifade etmiştir.

Bu bağlamda Araplar mecâzî olarak, yaşlandığı halde saçları ağarmayan, dişleri dökmeyen kimseye “reculun muhalled” dedikleri gibi, parçalanıp ufalanmadan asırlarca taş özelliğini koruyan taşlara da “hevâlid” demektedirler. Onlara göre, bu gibiler, adeta ölümsüzlük için yaratılmıştır⁶⁸. Görüldüğü gibi “hulûd” kelimesi, Arap dilinde ölümsüzlük, süreklilik, ebedîlik anlamında kullanılmıştır.

Ancak burada şunu da belirtmemiz gerekir ki, bazı tefsir âlimlerine göre “hulûd” lafzı; “uzun veya kısa süreler” için de kullanılabilir⁶⁹. Diğer bir ifade ile, bazı bilgiler, “hulûd” ve “ebed” lafızlarına sonsuzluk anlamı değil, uzun zaman manası yüklemiştir⁷⁰. Mesela en-Nedvî, “hulûd” kavramının iki anlamı olduğunu, bunlardan birinin hakiki olup bekâ anlamına geldiğini, diğerinin ise uzun müddet manasında kullanıldığını söylemektedir. Ona göre Arap dilinde “hulûd”, hep bu ikinci anlamda kullanılmıştır. Zira Arap şiirinde dağlarda ve çöllerde bulunan iri taşlara “havâlid” veya “halidât” denmektedir⁷¹. Diğer bazı alimlere göre ise “hulûd” lafzı, sonsuzluk anlamı içermediğinden dolayı “ebeden” kaydı getirilerek bu anlam sağlanmıştır⁷².

65) İbn Manzûr, a.g.e., III, 164.

66) et-Taberî, a.g.e., XXIV, 113. Ayrıca bkz., el-Âlûsî, a.g.e., XXIV, 119.

67) eş-Şeybanî, Ebu'l-Abbas Ahmed, *Şerhu Divânı Zuheyr*, Kahire, 1944, s. 268; “Hulûd” kavramının Arap dilinde ve şiirindeki anlamları için bkz., Bintu'ş-Şâfî, *el-l'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâ-ilu İbni'l-Ezrak*, Mısır, tsz., s., 352, 353.

68) el-Cevherî, a.g.e., 469; İbn Manzûr, a.g.e., III, 164.

69) Ebu Hayyan el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît*, Riyad, tsz., I, 118.

70) bkz., el-Akkâd, Mahmûd Abbas, *el-Felsefetu'l-Kur'âniyye*, Kahire, tsz., s. 168.

71) en-Nedvî, a.g.e., V, 160, 161.

72) el-Halebî, a.g.e., s., 161.

Ancak biz, yukarıda vermeye çalıştığımız kavramların lügat anlamlarından ve bir çok müfessirin yorumlarından hareketle, bu kavramlardan böyle bir mananın çıkarılmasının zorlama bir tevîl olduğunu düşünmekteyiz.

Müfessirlerin “hulûd” lafzı ile ilgili yorumlarına gelince bunları şöyle sıralayabiliriz:

Kur’ân’da kâfirlerden ve onlara verilecek cezadan bahseden ilk âyetin tefsirinde konuyu genişçe ele alan müfessirlerin çoğu, hatta diyebiliriz ki bütünü “hulûd” kavramına ebedîlik anlamı vermişlerdir. Onlar bu görüşlerini, aşağıdaki âyetin tefsirinde dile getirmişlerdir:

“İnkar edip âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, işte onlar, cehennemliktir. Onlar orada ebedî olarak kalırlar.” (Bakara, 2/39)

Esasında onların bu âyetle ilgili yorumları birbirinden fazla farklılık göstermemektedir. Bunların hepsini bir paragrafta özetlemek mümkündür. Ancak biz, konunun daha detaylı anlaşılabilmesi ve -daha sonra görüleceği gibi- bu konuda gelen bazı iddialara cevap teşkil etmesi bakımından bu görüşleri kısaca nakletmeği daha uygun gördük.

Taberî, (öl.310/922) *“Onlar cehennem yarandır”* âyetini yorumlarken, kâfirlerin ateşin yaranı olduklarını, onların orada sonsuza dek kalacaklarını söyler⁷³.

el-Bağavî (öl.516/1122) ise aynı âyeti, *“Onlar oradan ne çıkacaklar ve ne de öleceklerdir”*⁷⁴ şeklinde yorumlamıştır.

ez-Zamahşerî’ye göre ayette yer alan “hulûd”, kesilmeyen ve sonu olmayan devamlı bir kalıştır⁷⁵.

İbnu’l-Cevzî ise onlara “ateşin yaranları” denmesinin sebebini, onların devamlı cehennemle birlikte olmalarına bağlar. Yani, onlar oradan hiçbir zaman ayrılmayacaklardır. Ona göre de âyetteki “hulûd” lafzı sonu olmayan devamlılık⁷⁶ demektir.

Büyük müfessir er-Râzî (öl.606/1209) ise şöyle der: *“Allah (c.c.), hidâyete uyanları azaptan ve endişeden kurtulup güven içerisinde olduklarını bildirince, hemen akabinde, ister cinlerden ister insanlardan olsun, kimlere devamlı azap hazırladığını bu âyet-i kerime ile açıklamıştır.”*⁷⁷

el-Beydavî (685/1288) ise âyeti, *“Cehennem azabının devamlı olduğu, kâfirlerin burada ebedî olarak kalacağı, bunların dışında hiç kimsenin cehennemde sonsuza dek kalamayacağıdır”*⁷⁸ şeklinde yorumlamaktadır.

73) et-Taberî, a.g.e., I, 286.

74) el-Bağavî, a.g.e., s., I, 66.

75) ez-Zamahşerî, a.g.e., I, 262.

76) İbnu’l-Cevzî, a.g.e., I, 72.

77) er-Râzî, a.g.e., III, 30.

78) el-Beydavî, a.g.e., I, 146.

en-Neseî (öl.710/1310) de, "el-huld ve'l-hulûd" kavramlarını, sonu olmayan, sonu gelmeyen "bekâ": devamlılık olarak⁷⁹ yorumlar:

Aynı âyeti yorumlayan Ebu Hayyân (öl.745/1344) âyette geçen "sâhib; ashâb, sohbet" ifadelerinin, birlikte olmak ve birlikteliği devamlı yapmak anlamlarına geldiğini söyler. Öna göre her ne kadar bu kelimenin aslı birlikte olma ise de âyette kesintisiz birlikte olma demektir. Bunun için âyette " ...Onlar orada ebedîdirler" denmiştir. Âyetin bu parçası, kendisinden önce geçen " ...Onlar ateşin yaranlarıdır..." sözünde kapalı geçen hususu ortaya koyan bir cümle olması da muhtemeldir. Yani, buradaki birlikteliğin geçici olmadığını pekiştirmek veya "Onlar, oraya uğrayıp geçip gidecekler" şeklinde akıllara gelebilecek bir ihtimali ortadan kaldırmak için getirilmiş bir cümle durumundadır⁸⁰.

İbn Kesir (öl.774/1372) ise bu âyete göre kâfirlerin cehennemden kurtulmaları veya çıkmaları mümkün değildir⁸¹ demektir.

Osmanlı müfessirlerinden Ebu's-Su'ud (öl.982/1574) "hulûd"u, bir yerde uzun bir süre kalma olarak yorumlar. Ancak o, tefsircilerin bu kavrama "sonsuzluk" anlamı yüklediklerini⁸² belirtir.

İsmail Hakî el-Bursevî de yukarıdaki manaların aynısını paylaşarak "onlar ateşin yaranlarıdır" yani ateş, onlardan ayrılmaz ve onlara devamlı bitişiktir⁸³, demektir.

Yukarıda sunulan görüşleri adeta tekrar eden Alûsî (öl.1270/1853), "hulûd" lafzının ebedîlik anlamı taşıyıp taşıyamaması hususunda bazı farklı görüşler bulunduğunu, fakat müfessirlerin, âyette yer alan "halidûn" ifadesinin ebedîlik anlamı taşıdığı hususunda ittifak içerisinde olduklarını belirtir.⁸⁴

20. asrın müfessirlerinden sayılan Reşid Rıza (öl.1354/1935), Bakara, 2/39 âyetiyle ilgili şöyle demektir: "İşte o hidâyetime tabi olmayan yalancı ve rahmetimden uzaklaşmış kâfirler, ateşin yaranlarıdır. Onlar orada ebedî kalacaklar, yani oradan kurtulamayacaklardır⁸⁵."

el-Merâğî, (1364/1945) ise, "Hidâyetimize tabi olmayanlar, kalbinden ve dilinden âyetlerimizi yalanlayanlardır. Onlar bu inkarları sebebiyle, cehennemde ebedî kalacaklardır"⁸⁶ demektir.

79) en-Neseî, a.g.e., I, 35.

80) Ebu Hayyan, a.g.e., I, 171.

81) İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut, 1981, I, 83.

82) Ebu's-Su'ud, Muhammed b. Muhammed İmâdî, *İrşâdu Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kahire, tsz., I, 115.

83) el-Bursevî, a.g.e., I, 116.

84) el-Âlûsî, a.g.e., I, 241.

85) Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, Mısır, 1373, I, 288. Reşid Rıza'nın bu konudaki diğer görüşleri ve bunların eleştirisi için bkz., er-Rûmî, Fehd b. Abdîrahman b. Süleyman, *Menhecû'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hadise fi'l-Tefsîr*, Beyrut, 1981, I. baskı, s. 655-662.

86) el-Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsiru'l-Merâğî*, Mısır, 1953, I, 98.

Çağdaş müfessirlerden Hicazî ise; “Onlar orada ateşe bağlı kalacaklar ve bir daha oradan çıkamayacaklardır”⁸⁷ der.

Yukarıda verilen manalardan anlaşıldığına göre müfessirlerin bir çoğu, hatta diyebiliriz ki tümü, âyette ifade edilen “hulûd” kavramını “ölümsüzlük, ebedîlik” olarak değerlendirmişlerdir. Kaldı ki yukarıda sözü edilen âyette “ebeden” kaydı da bulunmamaktadır. Demek ki “ebeden” kaydının bulunduğu âyetlerin süreklilik ifade etmeyeceğini söylemek, Kur’ân’ın ruhuna ters düşmektedir.

Nitekim Mısırlı mütefekkir Akkâd (1889/1964), müfessirlerin yukarıda verdiğimiz görüşlerini adeta görmezlikten gelerek şöyle demektedir: “Çoğu müfessirler, neredeyse ahiret azabının gufranla sona ereceği hususunda ittifak etmişlerdir, dolayısıyla kâfirlerin hepsi (Allah’ın) mağfiretinin içerisinde bir araya geleceklerdir” Yine o, Peygamber’den bir çok hadis geldiğini, bunlarda, azabın bir temizlenme vesilesi olduğu, diğer bir kısmında ise er geç herkesin Allah’ın rızasına kavuşacağı haberi verilmekte⁸⁸ olduğunu söyler.

Diğer taraftan “Kur’ân’ı Kerim, cennet ile cehennem arasında fark bulunduğunu bildirir. Cennet’in sonsuz olduğuna, cehennem’in günün birinde son bulacağına dikkati çeker”⁸⁹ şeklindeki görüşün de Kur’ân âyetlerinden anlaşılan manalarla örtüşmediğini düşünmekte, araştırmacının Kur’ân âyetlerinden böyle bir neticeye nasıl ulaştığını anlamakta güçlük çekmekteyiz. Müfessirlerin yukarıda “hulûd” kavramına yükledikleri anlâmın, bu gibi düşüncelere pek fazla yer bırakmadığı kanaatindeyiz.

Öte yandan Abdulfettâh Tabbâre’nin mümin, kâfir ayrımı yapmaksızın bazı âyetleri (En’am, 6/128; Hûd, 11/107) delil göstererek “Kur’ân’da “hulûd” Allah’ın meşietine bırakılmıştır. Cehenneme giren herkesin orada sonsuzadek kalması zorunlu değildir”⁹⁰ ifadesi bize göre izaha muhtaçtır.

Yukarıda sunmaya çalıştığımız görüşlerden hareketle şunu söyleyebiliriz: İslâm bilginlerinin, Kur’ân’da, cennet ve cehennemle ilgili âyetlerdeki “hulûd” ifadesine ebedîlik anlamı yüklemeleri, Arap dilindeki kullanıma ve Kur’ân’a uygundur. Zira aynı lafızlar cennetin ebedîliği için de kullanılmıştır. Nitekim Kur’ân’da “Ebedîliğe mazhar edilmiş evlatlar, çevrelerinde (hizmet için) dolaşırlar” (Vâkı’a, 56/17) buyrulmaktadır. Bu ayetteki “hulûd” lafzı süreklilik arzetmektedir. Yani onlar ebedîdir. Ölümleri ve yok olmaları söz konusu değildir⁹¹. Zira âyetteki “hulûd” lafzına ebedîliğin dışında bir anlam yüklersek, o zaman cennet nimetlerinin de sonlu olacağına hükmetmemiz gerekecektir. Nitekim Robson “Müslümanların Cehennemi Ebedî Midir” başlıklı makalesinde, Kadi-

87) el-Hicazî, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, Mısır, 1960, I, 27, 28.

88) el-Akkâd, *a.g.e.*, s. 168.

89) Cilacı, Osman, *İlahî Dinlerde Cennet İnancı*, İst. 1995, s.116.

90) Tabbâra, Abdulfettâh, *Ruhu'd-Dini'l-İslâmî*, 30. baskı, Beyrut, 1995, s. 142.

91) el-Âlûsî, *a.g.e.*, XXVII, 136.

yânî Muhammed Ali'nin İngilizce Kur'ân tefsirinde öne sürdüğü "Cehennem'in sonsuz olmayacağı" görüşünü değerlendirmekte ve neticede buna katılmadığını belirtmektedir.

Müellife göre "hulûd" kelimesinin "ebediyet" yanında "uzun zaman" anlamına geldiği doğrudur. Ancak Muhammed Ali'nin yaptığı gibi, adı geçen kavramı cehennem için "uzun müddet", buna mukabil cennet için "sonsuz kadar" diye yorumlamak çelişkidir⁹².

Sonuç

Kafirlerin cehennemde kalış süreciyle ilgili olarak yaptığımız bu kısa çalışmada edindiğimiz kanaate göre, Kur'ân'ın bir kısım ayetlerinde yer alan "mesvâ", "müks", ve "lübs" terimleri, lügat anlamları itibariyle, "bir yerde uzun veya kısa süre konaklama, kalma ve ikâmet etme" anlamlarına gelmektedir. "Hukb" terimi ise, "seksen yıl" veya "belirsiz bir zaman birimi" için kullanılmaktadır.

Kur'ân'ın, cehennemde kalış süresiyle ilgili diğer âyetleri gözönüne alınmadan ve herhangi bir karineye başvurmadan bu kelimeler incelendiğinde, bunlardan cehennemin sonlu olabileceği manasını çıkarmak mümkündür. Ancak konu Kur'ân bütünlüğü çerçevesi içerisinde değerlendirildiğinde, yukarıdaki kavramları "sınırlı kalış anlamında" yorumlamamız mümkün görülmemektedir. Zira, böyle bir durumda Kur'ân ayetleri arasında bir çelişkinin bulunabileceği ihtimali söz konusu olabilir.

Diğer taraftan bu konuda anahtar kavram olarak alabileceğimiz "hulûd" lafzına ebédilik ve sonsuzluk anlamının dışında bir mana yüklememiz isabetli değildir. Zira Kur'ân'da cennet yurdu ve nimetleri için de aynı kavram kullanılmıştır. Dolayısıyla "hulûd" kelimesini, "sonlu" veya "uzun süre" olarak yorumladığımızda cennet nimetlerinin de bir müddet sonra son bulacağını söyleme durumunda kalırız. Oysaki "cennetin sonsuzluğu" tartışma götürmez müsellem bir hakikattir. Ayrıca, Kur'ân'da üç ayette "ebeden" kaydıyla kullanılan "hulûd" kavramına, "sonlu" anlamı yüklemek bu kavramın Arap dilinde taşıdığı manaya ters düşmektedir.

92) Robson, J. "Is The Moslem Hell Eternal?", *Moslim World*, New York, 1968, Vol. XXVIII, s. 386, 387.